

Tomáš G. Masaryk og det tsjekkiske spørsmål

Elisabeth Bakke
Institutt for statsvitenskap, UiO
Boks 1097 Blindern
0317 Oslo

Trykt i *Nordisk Østforum* (14. årgang) nr 2/2000: 5–17
ISSN 0801–7220

Denne artikkelen er en bearbejdet versjon av den selvvalgte prøveforelesningen for dr. polit.-graden ved Universitetet i Oslo sommeren 1999. Takk til Pål Kolstø, Pål Veiden og Anne Julie Semb for nyttige kommentarer til denne og tidligere versjoner.

Tomáš G. Masaryk og det tsjekkiske spørsmål

Elisabeth Bakke postdoc, Institutt for statsvitenskap, Universitetet i Oslo

Tsjekkoslovakias grunnlegger og første president, Tomáš G. Masaryk (1850-1937), sto for en nytolkning av viktige perioder i tsjekkisk historie, der det humanistiske ideal – å alltid stå mot det onde, å leve moralsk og leve i sannhet – framstår både som ledemotiv og forklaring. Forsøket hans på å forankre det humanistiske ideal vitenskapelig i nasjonens fortid ble imidlertid avvist allerede i hans samtid, gjennom det som seinere har blitt kalt debatten om meningen med tsjekkisk historie.

Formålet med denne artikkelen¹ er å forklare hvordan det kan ha seg at en person som i Vesten er kjent som filosofpresidenten, og som ble hyllet som nasjonens far, fikk så lite gjennomslag for tankene sine om det nasjonale spørsmål i det faghistoriske miljøet i sin egen samtid.² Dette vil jeg gjøre med utgangspunkt i debatten om meningen med tsjekkisk historie. Denne debatten fortsatte, riktignok i litt andre spor, blant filosofer og dissidenter også etter 2. verdenskrig, men jeg har av praktiske grunner valgt å sette strek ved Masaryks død i 1937.

Jeg skal innledningsvis forklare bakgrunnen for striden, etterfulgt av en presentasjon av Masaryks nasjonale ideologi. Deretter vender jeg tilbake til debatten om meningen med tsjekkisk historie.

Bakgrunn

Masaryk ble født i Hodonín, på tsjekkisk side av grensen mellom dagens Tsjekkia og Slovakia, som barn av et blandet ekteskap.³ Etter eget utsagn ble han nasjonalt bevisst først da han gikk på et tyskspråklig gymnas i Brno, og han definerte seg da som tsjekker (Čapek 1948: s. 46 ff). Masaryks akademiske karriere begynte i Wien, men det var først etter at han tok fatt på jobben som midlertidig professor i filosofi ved Karlsuniversitetet i Praha i 1882 at han for alvor engasjerte seg aktivt i den nasjonale saken. Han satt i det østerrikske Riksrådet i to perioder, først som representant for Ungtsjekkerne i perioden 1891-93, og deretter for sitt eget Progressive parti fra 1907 til 1914.⁴ Denne artikkelen skal imidlertid handle om den intellektuelle siden ved engasjementet hans i det nasjonale spørsmål.

Den direkte foranledningen til at Masaryk kom til Praha, var delingen av det gamle Karlsuniversitetet i en tysk og en tsjekkisk del i 1882. Delingen gav en viktig impuls til utvikling av tsjekkisk vitenskap og utdanning, men markerte også starten på et brudd mellom det nasjonale prosjektet og vitenskapen. Dette henger sammen med gjennombruddet til den såkalte *realistiske* skolen, der frontfigurene var Jan Gebauer innenfor litteratur, Masaryk innenfor filosofi⁵ og Jaroslav Goll innenfor historiefaget.

Den vitenskapelige realismen blir i dagens tsjekkiske historiografi oftest omtalt som positivisme. Dette har noe for seg i den forstand at realistenes ideal var at historikerens tolkning ikke skulle inkludere noe som ikke kunne leses direkte ut av den skrevne kilden. Mest av alt innebar imidlertid realismen at idealene fra den tyske historiske skolen representert ved Leopold von Ranke nå slo gjennom for fullt: saklighet, upartiskhet, objektivitet i omgang med fakta. Målet var å beskrive historien “slik den egentlig var”, uten å blande inn verdivurderinger eller metafysiske forklaringer. Den romantiske historieskrivingen hadde et dobbelt siktemål: å tjene sannheten og nasjonen; realistene gav definitivt sannheten forrang (Kutnar & Marek 1997: 381-82).

Hele det realistiske miljøet ved Karlsuniversitetet, Masaryk inkludert, stod sammen mot eldre historikere og nasjonalt orienterte skribenter og politikere i den såkalte *håndskriftstriden* i 1886-87. Striden gjaldt to håndskrifter på gammeltsjekkisk, som ble hevdet å være fra middelalderen, og som gav en romantisk, idealisert og lite troverdig framstilling av tsjekkisk middelalderhistorie. Den store språkforskeren Josef Dobrovský reiste tvil om ektheten allerede da håndskriftene ble “funnet” i 1817 og 1818, men seinere tsjekkiske historikere – inkludert den tsjekkiske historieforskningens far František Palacký – baserte seg på dem.

I en artikkel fra 1886 viste Goll at de “historiske fakta” i håndskriftene var hentet fra moderne kilder. Sammen med Gebauer stod han for de vitenskapelige bevisene, mens Masaryk var den store organisatoren, bl.a. gjennom tidsskriftet *Athenaeum*. Striden utartet raskt til en politisk strid, der realistene ble beskyldt for landsforræderi (Kutnar & Marek 1997: 383, 393; Skilling 1994: 4-5). Håndskriftstriden dannet opptakten til debatten om meningen med tsjekkisk historie. Forskjellen er at i håndskriftstriden stod Masaryk sammen med representantene for Goll-skolen, mens i den nye striden stod de tidligere kampfellene på hver sin side.

Det var Masaryks bøker om det nasjonale spørsmål som var utgangspunktet for den nye striden, selv om det skulle ta 15 år før det ble noen egentlig fart i debatten. Det første av Masaryks skrifter om det nasjonale spørsmål, *Det tsjekkiske spørsmål (Česká otázka)*, ble utgitt i 1895. Samme år kom også *Om vår nåværende krise (O naší nýnejší krizi)*, etterfulgt i 1896 av *Jan Hus – vår oppvåkning og vår reformasjon (Jan Hus – Naše obrození a naše reformace)* og *Karel Havlíček. Bestrebelse på og ambisjoner om politisk oppvåkning (Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení)*. Endelig kom *Palackýs idé om den tsjekkiske nasjon (Palackého idea národa českého)* i 1898.

Jeg skal først presentere Masaryks historiefilosofi, før jeg går over på tolkingen hans av de ulike periodene i tsjekkisk historie, og til slutt si noe om framgangsmåten eller metoden hans.

Historiefilosofi: Masaryk og meningen med tsjekkisk historie

Masaryk hadde et teleologisk historiesyn, noe som går tydelig fram av forordet til *Det tsjekkiske spørsmål*, der han hevder at “nasjonenes historie ikke er tilfeldig, men at en skjebnebestemt plan viser seg gjennom den” (Masaryk 1990a: 9). Oppgaven til historikere og filosofer blir dermed å fatte denne planen, finne sin plass i den og handle i pakt med den. Tsjekkerne trengte å fatte meningen med tsjekkisk historie, og denne meningen var ifølge Masaryk de humanistiske idealer (*ideály humanitní*) eller humanitet (*humanita*).

Hva mente så Masaryk egentlig med at de humanistiske idealer var meningen med tsjekkisk historie? Begrepet humanisme kan forstås på ulike måter. Det er kanskje mest nærliggende å tenke på *nyhumanismen* på slutten av 1700-tallet/begynnelsen av 1800-tallet, der åndsfrihet, toleranse og humanitet var sentrale verdier. Humanismen var også et dannelsesideal i renessansen, dvs. med forbilde i klassisk kultur og klassiske dannelsesidealer. Videre har vi humanisme som *frigjøring* av mennesket, der spørsmålet om forholdet mellom mål og midler er sentralt. Endelig kan humanisme bety en lære eller en holdning som har mennesket som utgangspunkt, f. eks. for etikken (se f. eks. Randall 1976: 370-71; Lübcke 1993: 193).

Ett av problemene med Masaryk er at han vanligvis brukte begrepet uten å definere det, og det virker som han la forskjellige ting i det i ulike sammenhenger. Klarest er Masaryks humanistiske ideal uttrykt i *De humanistiske idealer (Ideály humanitní)* fra 1901. Her tar han avstand fra Kants pliktetikk, og hevder at moral må være bygd på følelse mer enn på fornuft. Men siden følelser kan være blinde, må de opplyses, og derfor er utdanning nødvendig. Masaryk forfekter en religiøs humanisme og ser det bibelske ord "Du skal elske din neste som deg selv" som kjernen i det humanistiske ideal. Han understreker at denne kjærligheten må være *positiv* – dvs. at man skal elske sin egen nasjon uten å hate andre nasjoner – og den må være *aktiv*, dvs. at det humanitære ideal krever handling (Kovtun 1990: 150-54; Masaryk 1990b: 55-60).

Humanitet betyr ifølge Masaryk å "systematisk, over alt, i alt og alltid stå imot det onde", og kan bare oppnås ved humane midler – et opplyst hode og et varmt hjerte. Her kommer forholdet mellom mål og midler inn; humane mål kan ikke nås ved sverd (Masaryk 1990a: 121, 171). I tråd med dette tok Masaryk også avstand fra revolusjon, selv om han etterhvert til en viss grad endret syn på dette (Masaryk 1990a: 278-83; Kovtun 1990: 164, 168). I *Det tsjekkiske spørsmål* bruker han også *humanita* i betydningen åndsfrihet, toleranse, rettferdighet, nasjonal frihet og demokratiske rettigheter.

Hos Masaryk er det humanistiske ideal både ledemotiv og forklaring. Den tsjekkiske nasjonens skjebnebestemte rolle var for ham å streve etter de humanistiske idealene. I perioder der disse idealene stod sterkt i den tsjekkiske nasjon, gikk det nasjonen vel, mens alt som hadde gått galt for tsjekkerne, skyldtes at de hadde sviktet disse idealene. Masaryk mente dermed i realiteten minst to ting når han hevdet at de humanistiske idealer er meningen med tsjekkisk historie. På den ene siden mente han at visse idealer, som han kalte humanistiske, gjennomsyrer tsjekkisk historie. På den andre siden så han de humanistiske idealene som program, som noe tsjekkerne burde handle ut fra hvis de skulle fylle sin misjon og det skulle gå dem godt. Det første er en *empirisk* påstand, det andre et *normativt* imperativ.

Figur 1. Sentrale hendelser i tsjekkisk historie

1350	1400	1434	1620		1750 –
Karel IV (1346–78)	Husismen	Slaget ved Lipany	Slaget på det Hvite fjell	<i>Temno</i> (mørket)	<i>Obrození</i> (nasjonal oppvåkning)
Tsjekkisk "gullalder" territorielt og politisk	Jan Hus brent på bålet i 1415 Husitterkrigene begynner i 1419	Radikale husitter (Tábor) tapte for moderate husitter og katolsk adel	Tap for prote-stantisk adel Motreformasjon Germanisering	Nasjonal forfallstid	a) Nasjonen vekkes fra en dyp søvn b) Nasjonal renessanse

Forhåpentlig vil dette bli klarere etter en gjennomgang av Masaryks tolking av tsjekkisk historie. Det er ikke plass til å gå i detaljer om tsjekkisk historie her, men figur 1 plasserer enkelte sentrale hendelser i tid.

Husismen regnes gjerne som en forløper for protestantismen og har navn etter Jan Hus, som ble brent på bålet i 1415. I slaget på Det hvite fjell i 1620 tapte den protestantiske adelen mot keisertro styrker, og slaget har fått stor symbolsk betydning på grunn av det som skjedde etterpå. Stikkord er motreformasjonen, tap av politiske rettigheter for stendene i de tsjekkiske kronlandene og germanisering av adelen. I tsjekkisk nasjonal historiografi ble derfor tida etter 1620 og fram til den nasjonale oppvåkningen på midten av 1700-tallet regnet som en politisk og kulturell forfallstid eller mørketid – *temno*. Det er særlig husismen, slaget på Det hvite fjell og *temno* som har vært gjenstand for omtolking.

Masaryks omtolking av tsjekkisk historie

I katolske krøniker ble den tsjekkiske reformasjonen (husismen) og de påfølgende krigene framstilt som ei tid med kjetteri og moralsk forfall. Slaget på Det hvite fjell i 1620 var dermed noe tsjekkerne selv var skyld i på grunn av kjetteriet sitt, mens følgene av det – motreformasjonen – reddet tsjekkerne fra fortapelsen. I dette bildet var den tsjekkiske gullalderen perioden før forfallet, dvs. under Karel IV (på norsk kjent som Karl IV).

Jan Hus ble hyllet som språkreformator i den tidligste fasen av den nasjonale oppvåkningen, i forbindelse med forsøket på å redde tsjekkisk som skriftspråk. Etter 1830 ble han også i økende grad en nasjonal helt, men det var František Palacký som foretok den endelige omtolkingen av de sentrale periodene i tsjekkisk historie. Palacký snur nærmest tolkingen i de katolske krønikene på hodet: Husittertida blir en ny gullalder i tsjekkisk historie, slaget på Det hvite fjell blir en nasjonal tragedie, og forfallet blir nå tida etter dette slaget (*temno*).

Ifølge Palacký drives historien framover av to motsetninger: På den ene siden motsetningen mellom den gamle slaviske demokratiske ånd og tysk føydalisme, og på den andre motsetningen mellom kirkelig autoritet og tankefrihet. Disse motsetningene inngår i en dialektisk prosess, og historien blir dermed en utvikling i retning av framskritt og humanitet, drevet fram av kampen mellom motstridende prinsipper (Kutnar & Marek 1997: 225-26). Husismen blir forstått som en reaksjon mot tysk føydalisme, og er det høyeste uttrykk *både* for den slaviske, demokratiske ånd og for tankefrihet. Etter slaget ved Lipany i 1434 fikk det tyske føydale prinsipp feste, og dermed var det bare adelen igjen til å forsvare den tsjekkiske sak på Det hvite fjell i 1620 mot reaksjonen fra Roma og Wien.

Palackýs etterfølgere brøt med de delene av tolkingen hans som var mest influert av romantiske forestillinger – særlig forestillingen om slaverne som fredelige og demokratiske, som var basert på de falske gammeltsjekkiske håndskriftene. Vulgærversjonen av Palacký er nettopp tsjekkisk historie som kampen mellom det tsjekkiske og det tyske element – og denne tok Masaryk avstand fra. Felles for generasjonen før den vitenskapelige realismens gjennombrudd er synet på Det hvite fjell som en *katastrofe* for den tsjekkiske nasjon og som *resultat* av et forutgående forfall. I tillegg sto skyldspørsmålet fortsatt sentralt.

Goll-skolen var på sin side mindre opptatt av å plassere skyld, og mer opptatt av å forklare det som skjedde kausalt. Tsjekkisk historie ble sett som en integrert del av europeisk historie, og både årsakene til og følgene av slaget på Det hvite fjell knyttes til faktorer utenfor tsjekkernes egen kontroll – slik som tredveårskrigen (1618-48) og Habsburgdynastiets ambisjoner. Starten på forfallet ble dessuten flyttet ut i tid til slutten av 1600-tallet, og *temno* blir dermed kortere.

Masaryks omtolking av viktige perioder i tsjekkisk historie henger sammen med synet hans på hva som var ledemotivet eller meningen med tsjekkisk historie. Dette viser seg særlig i tolkningen hans av husismen som den perioden de humanistiske idealer kom klarest til uttrykk, og i den koblingen han gjør mellom den tsjekkiske reformasjonen og den nasjonale oppvåkningen (*obrození*). Han følger Palacký både i synet på husismen som en gullalder, og tida etter 1620 som et forfall. Tida under Karel IV er derimot perifer i Masaryks tolking av tsjekkisk historie (Kovtun 1990: 103-4).

Etter Masaryks mening kom de humanistiske idealene aller klarest til uttrykk gjennom det tsjekkiske brorskapet (*Unitas Fratrum*), en husittisk sekt basert på Petr Chelčickýs ideer, som bl.a. la vekt på pasifisme og så alle som like foran Gud. I den tsjekkiske reformasjonen så Masaryk “en dypere manifestasjon av den tsjekkiske sjel og nasjonale karakter”, som kom til uttrykk gjennom prinsipper som enkelhet, likhet, rettferdighet og demokrati. Motsatsen til denne “høyere formen for religion” var det “romerske teokratiet” (Kovtun 1990: 89-92).

Grunnen til at den tsjekkiske reformasjonen mislyktes, var at tsjekkerne (og særlig adelen) sviktet de husittiske idealene. Slaget ved Lipany i 1434 var starten på forfallet, fordi det gjorde slutt på det tsjekkiske demokratiet, i og med at de radikale husittene (Tábor) tapte (forestillingen om at de var demokratiske, har han fra Palacký). Det mest fatale var likevel etter Masaryks mening det religiøse kompromisset mellom husittisk og katolsk adel i Kutná Hora i 1485. Gjennom dette kompromisset forrødte den tsjekkiske adelen reformasjonens humanistiske prinsipper og åndelig og moralsk frihet, til fordel for makt og rikdom, slik Masaryk så det (Masaryk 1990a: 177-78).

Det tsjekkiske forfallet var dermed først og fremst et åndelig og moralsk forfall, og det kulturelle og politiske forfallet etter 1620 var bare en følge av dette. “Vi hadde vår stat og vi mistet den, fordi vi forrødte sannhet og frihet”, fordi vi “sluttet å leve et moralsk liv”, hevder Masaryk (1990a: 104, 155-56, 308-9). Siden forfallet skyldtes at tsjekkerne hadde sviktet den husittiske arven, måtte en nasjonal revitalisering som *obrození* logisk nok bygge på en tilbakevending til disse idealene, også fordi det etter Masaryks mening ikke var mulig for en nasjon å leve med “dobbeltsjæl” (Kovtun 1990: 104).

Men den nasjonale revitaliseringen var ifølge Masaryk ennå ikke fullført. Problemet var at de tsjekkiske lederne på nytt hadde vendt seg bort fra arven fra den tsjekkiske reformasjonen, som nå også var arven fra den nasjonale oppvåkningen (Masaryk 1924a: 323-24). Dette kobler Masaryk til negativ innflytelse fra *liberalismen*, som stilte seg likegyldig til religiøse, filosofiske og moralske spørsmål. Han hevdet at det tsjekkiske humanistiske ideal var forskjellig fra liberal humanisme. Denne fremmede liberalismen hadde svekket dette idealet, og bidratt til halvhjertethet og mangel på karakter (Masaryk 1924a: 325-27).

Masaryks vitenskapssyn og metode

Masaryks bøker bærer preg av å være skrevet i ei brytningstid mellom romantisk og vitenskapelig historieskriving, og på et tidspunkt der det fortsatt hersket stor optimisme om samfunnsvitenskapens muligheter. August Comte – ofte regnet som både positivismens og sosiologiens far – mente at det fantes lover i samfunnet som kunne avdekkes ved innsamling og systematisering av observerbare data. Positivismen så på sannheten som noe absolutt eksisterende, som kunne finnes ved bruk av vitenskapelige metoder. Det var utfra dette perspektivet mulig å bygge politikk og moral på et vitenskapelig fundament (Mosse 1988: 204-5, 210).

Det er ikke tvil om at Masaryk selv oppfattet meningen med tsjekkisk historie, de humanistiske idealer, som vitenskapelig fundert (Masaryk 1990a: 200).⁶ Han insisterte på at filosofi ikke kan være noe annet enn vitenskapelig og at den derfor aldri kan være i konflikt med vitenskapelig kunnskap. Filosofien og de konkrete vitenskaper hadde alle sannhet og kunnskap som mål. Masaryk mente at filosofiens (og sosiologiens) fremste oppgave var å gi en *statisk* forklaring, frambringe et enhetlig syn på verden, og legge vekt på det permanente og det evige (Kovtun 1990: 50, 238, 247).

Men historiefilosofien hans som sådan er *romantisk* i dobbel forstand. For det første er det å ville studere fortida for å finne veivisere for eller legitimere nasjonal handling i nåtida karakteristisk for den intime koblingen mellom det nasjonale prosjektet og historieskrivingen i romantikken. Gjennombruddet for en mer positivistisk orientert vitenskap mot slutten av århundret innebar nettopp at vitenskap for nasjonens skyld ble erstattet av vitenskap for vitenskapers skyld. Dette idealet tok Masaryk helt eksplisitt avstand fra (1995c: 591).

For det andre er selve tanken om at historien skulle ha et mål eller en mening, en romantisk forestilling som henger sammen med oppfatningen av vekst som forklaringsprinsipp. Historien ble sett som menneskehetens utvikling mot et mål, styrt av forsynet. Hver nasjon hadde sin egen rolle å spille; nasjoner var det fysiske uttrykket for bestemte idealer og utviklet seg ifølge sine egne lover. Oppgaven ble så å studere fortida for å finne disse lovene, for å kunne spille sin rolle i den videre utviklingen (se f. eks. Randall 1976: 394, 422).

Det ligger et paradoks i dette historiesynet: Ideen om en skjebnebestemt plan eller et mål for historien inneholder en slags determinisme, samtidig som Masaryk åpenbart så på mennesket som en fri og ansvarlig moralsk aktør. Det humanistiske ideal var den tsjekkiske nasjons misjon og skjebne, men de kunne velge det bort – med fatale følger (Szporluk 1981: 44).

Endelig var Masaryk slett ingen positivist i den forstand at tolkningen og historiefilosofien hans fylte positivismens krav til metode. For det første er kildehenvisningene hans få, og han baserer seg stort sett på sekundærlitteratur. For det andre er bruken av disse kildene ganske tilfeldig – han trekker fram det som passer med hans egen tolkning, og utelater ting som ikke passer. Argumentasjonen hans er også preget av logiske feilslutninger og falske analogier. Ofte nøyer han seg med å vise til autoriteter i stedet for å begrunne påstandene sine (*argumentum ad verecundiam*). Karakteristisk for alle Masaryks skrifter er dessuten at han postulerer sammenhenger mellom fenomener han liker/eventuelt ikke liker.

La meg illustrere dette med et eksempel: Masaryks forsøk på å underbygge at *obrození* måtte være en naturlig og logisk forlengelse av ideene og idealene i den tsjekkiske reformasjon. For det første hevdet han at det ikke var tilfeldig at de fremste nasjonale lederne var protestanter,

og dermed direkte arvtakere etter det tsjekkiske brorskapet. Her viste han til Palacký, samt Jan Kollár og Pavel Josef Šafařík. Han unnlot å nevne at Dobrovský hadde vært novise i et jesuittkloster som ung, og utelot helt Josef Jungmann, som også var katolikk og vanligvis regnes som en foregangsmann i den nasjonale bevegelsen (Masaryk 1990a: 18-19, 100).

For det andre hevdet han at Dobrovský, Palacký, Kollár og Šafařík videreførte de humanistiske idealene fra det tsjekkiske brorskapet, dvs. at det var en idémessig sammenheng. Dette nøyer han seg stort sett med å postulere (Kovtun 1990: 104). I *Det tsjekkiske spørsmål* innrømmer han riktignok at tysk filosofi spilte en rolle for framveksten av en tsjekkisk nasjonal bevegelse, men dette innebar bare at tysk filosofi betalte tilbake en gammel gjeld, ifølge Masaryk. Han betraktet både tyske, britiske og franske opplysningsideer som en videreføring av de viktigste ideene i den tsjekkiske reformasjonen (Masaryk 1924a: 321; Masaryk 1990a: 15, 19).

Debatten om meningen med tsjekkisk historie

La oss nå vende tilbake til den tidligere nevnte debatten om meningen med tsjekkisk historie. Dette var i realiteten flere sammenvevde debatter. En debatt gjaldt om det overhodet er mulig å snakke om en mening med tsjekkisk historie, og om denne meningen i så fall var det humanistiske ideal. En annen debatt gjaldt tolkingen av ulike perioder i tsjekkisk historie, og særlig sammenhengen mellom husismen og *obrození*. En tredje debatt gjaldt metodiske og vitenskapsteoretiske spørsmål.

Kampen om metode og vitenskapelighet

Det som utløste debatten om meningen med tsjekkisk historie, var et festskrift i anledning Masaryks 60-årsdag i 1910, der Jindřich Vančura hyllet Masaryk for den rollen han hadde spilt i utviklingen av historiefaget, samtidig som han fratok Jaroslav Goll all ære. Vančura beskyldte Goll-skolen for å grave seg ned i middelalderen og for å ikke engasjere seg politisk (Vančura 1995: 143-48). Dette ble det naturlig nok reaksjoner på, og Golls disipler gikk til motangrep. I fremste rekke stod Josef Pekař, en av de mest framtrepende historikerne i mellomkrigstida, og Kamil Krofta, historieprofessor og seinere utenriksminister.⁷

Jeg skal her nøye meg med å antyde strukturen i den innledende delen av debatten. Vančuras påstand var altså 1) at Masaryk hadde hatt større innvirkning på utviklingen av det tsjekkiske historiefaget enn Goll og 2) at Masaryks (og Palackýs) vitenskap for nasjonens skyld var moralsk mer høyverdig enn det positivistiske vitenskap for vitenskapens skyld.

Krofta imøtegikk den første påstanden ved å vise til Golls store originale vitenskapelige produksjon og hans innflytelse på studentene, og hevdet at Masaryk stort sett hadde popularisert andres forskning. Masaryks eget bidrag – om *obrození* – inneholdt dessuten feil. Pekař gikk lenger og hevdet at det Masaryk skrev, var uten vitenskapelig hold. Begge forsvarte dessuten skillet mellom vitenskap og politikk som en fornuftig arbeidsdeling, og Krofta – den seinere utenriksministeren – stilte seg tvilende til om professorer overhodet egnet seg til politikk.

Jan Herben (1995), Masaryks våpendrager, gikk til frontalangrep både på vitenskap for vitenskapens skyld, og på de positivistiske vitenskapsidealene nøkternhet, upartiskhet og objektivitet – som han kalte lunkenhet. Herben hevdet dessuten at Masaryk overskred tsjekkisk historiografi ved å endre måten å tenke rundt historien på i form av en ny historiefilosofi.

Krofta svarte at det Herben kalte Golls lunkenhet, var det som skilte vitenskap fra dilettanteri. Han mente også at det var en selvsagt ting at Goll som historiker hadde større innflytelse på historiestudentene enn det Masaryk hadde (Krofta 1995: 244, 263). Nå konkretiserte Pekař sin kritikk av Masaryks metoder: Han hevdet at Masaryks tilnærming til historien var ensidig og doktrinær, han kjente verken kildene eller faglitteraturen, han trakk analogiske slutninger og utelot det som ikke passet – kort sagt: Masaryk imponerte ikke vitenskapelig (Pekař 1995a: 286-87, 292). Masaryk svarte med samme mynt: Pekař kunne ikke tenke rett, og han manglet filosofisk skolering, han hadde ikke peiling på historisk utvikling, han skjønnte ikke at historiske lover kunne virke uten at aktørene var bevisste om det, etc. (Masaryk 1995b: 307, 310-11, 313, 316).

Den innledende delen av debatten handlet dermed vel så mye om standarder for vitenskapelighet som innholdet i det Masaryk hadde skrevet. En av grunnene til at tonen mellom Masaryk og Pekař ble så skarp, var at begge så på sannheten som noe absolutt eksisterende. De tok opp hver sin del av arven fra Comte; Pekař bekjente seg til positivismen i betydningen en ideologisk og filosofisk nøytral tilnærming til studiet av historien med vekt på en detaljert og nøyaktig registrering og empirisk analyse av fakta som kan leses ut av skriftlige kilder. Masaryk bekjente seg til ideen om historiske lover som kunne avdekkes vitenskapelig (Kutnar & Marek 1997: 275).

Denne delen av debatten kan vi trygt slå fast at Goll-skolen vant. Det var dermed opplest og vedtatt allerede før første verdenskrig at Masaryks metoder var tvilsomme. Den eneste som egentlig fortsatt forsvarte Masaryks metoder, var filosofen Emanuel Rádl. Det skal legges til at heller ikke Masaryks motstandere i denne debatten, Krofta og Pekař, alltid levde opp til sine positivistiske idealer. Krofta var f. eks. temmelig selektiv i sin omgang med kildene i forsøket på å “bevise” at tsjekkere og slovakere var en nasjon (se Bakke 1999: 239 ff.; Krofta 1934).

I mellomkrigstida var den delen av debatten som dreide seg om vitenskapsfilosofi, kjennetegnet ved to trekk: For det første ble det vanlig å skille mellom det normative og det empiriske, og Masaryk kunne dermed være et moralsk forbilde uten at man behøvde å godta tolkningen hans av tsjekkisk historie og historiefilosofien hans. Den første til å skille på denne måten var Zdeněk Nejedlý, som i 1913 gav Pekař rett i kritikken av Masaryks metoder, men mente at Masaryks syn likevel kunne være “filosofisk riktig”. Eller som Konstantin Miklík (1995: 698) skrev: Pekař seiret i historisk forstand, men Masaryks misjon var mer høyverdig: Å overbevise folk om at etisk perfeksjon var den ideen som holdt nasjonen oppe.

For det andre fortsatte positivismedebatten, men nå i ny tapping. Pekař forsvarte fortsatt et positivistisk vitenskapssyn, men nå kom angrepene fra et mer relativistisk ståsted. Jan Slavík mente at historikerne gikk til kildene med visse forestillinger og lå under for classesympatier. Dermed brøt de med idealet om å finne den objektive sannheten. Dette ble så brukt til å forsvare Masaryks mer progressive utgangspunkt mot Pekařs konservative (Slavík 1995a: 623 ff., særlig 624, 631-32, 649, 652-53). Det skal legges til at Masaryk selv slett ikke skilte mellom det normative og det empiriske, og på ingen måte søkte å framstå som en relativist.

Innvendinger mot Masaryks historiefilosofi

Innvendingene mot Masaryks historiefilosofi henger nøye sammen med metodiske og vitenskapsteoretiske spørsmål. Et hovedspørsmål var om det lot seg gjøre å finne én bærende idé i historien, slik Masaryk hevdet. Her svarte historikerne, representert ved Pekař, nei. Det å søke etter meningen med historien betyr å se historiske hendelser i lys av målet med utviklingen. Dette krever metafysiske eller religiøse løsninger, ifølge Pekař. Og historikerens rolle som vitenskapsmann stopper der fornuftens erkjennelsesevne stopper. Som alternativ til dette satte han opp den empirisk-positivistiske historiografiens tilnærming til meningen med historien – som er å finne de viktigste *drivkreftene* i den historiske utviklingen og forholdet mellom dem. Dette krever kunnskap og kildegranskning (Pekař 1995b: 502; 1995c: 731).

Pekařs utgangspunkt var det motsatte av Masaryks: historien er tilfeldig, og det fins ingen plan fra forsynets side. Det finnes ikke *ett* bærende ideal i tsjekkisk historie; Pekař avviste selve ideen om at den tsjekkiske mentaliteten var statisk og ikke endret seg over tid. Tvert imot, sier Pekař, idealene endrer seg med tidsånden, og den er ulik i ulike perioder. Utviklingen er altså dynamisk. I likhet med resten av Goll-skolen så han den tsjekkiske utviklingen som en del av europeisk historie og europeiske idéstrømmer. Endelig var han opptatt av årsaker, av å forklare hendelser kausalt, der Masaryk tolket historien i et skyld/soningsperspektiv forkledd som lover.

Pekař hevdet at det eneste som forente de ulike tsjekkiske tankeverdnene over århundrene, var nasjonal bevissthet – bevisstheten om å tilhøre samme nasjonale familie, bundet sammen av språk, hjemland, historiske tradisjoner og felles skjebne. Det er ikke mulig å snakke om meningen med tsjekkisk historie hvis den ikke er tsjekkisk, hevder Pekař (1995b: 513-14). Hans alternativ til Masaryks humanistiske ideal som meningen med tsjekkisk historie er dermed *den nasjonale idé*. Indirekte ble dette også Pekařs kriterium for hva som var “gode” perioder.

Pekař ble i sin tur blant annet kritisert av Slavík for å hevde at den nasjonale ideen er den røde tråden i tsjekkisk historie uten å definere hva han la i det. Slavík (og Masaryk) kritiserte ham dessuten for bare å ta med det som passet i tolkningen sin (Slavík 1995b: 739-41). Her hadde Slavík helt klart et poeng. Jiří Jareš mente på sin side at Masaryk projiserte sine egne verdier på tsjekkisk historie. Han avviste at det tsjekkiske spørsmål var et religiøst spørsmål, samt hele ideen om at historien har en mening, og tok dermed avstand både fra Masaryk og Pekař på dette punktet (Jareš 1995: 429).

Strid om tolkningen av obrození og husismen

Når det gjelder selve innholdet i Masaryks tolkning av tsjekkisk historie, ble hovedskytset rettet mot påstanden hans om en direkte forbindelse mellom husismen og *obrození*. En type innvending gjaldt innholdet i humanismebegrepet. Josef Kaizl avviste at den tsjekkiske humanismen hadde et religiøst innhold. Tvert imot kom den tsjekkiske humanismen til uttrykk i likhetskrav, dvs. at den var *liberal*, og dessuten var den av relativt ny dato (Kaizl 1995: 54, 58, 73). Pekař påpekte behovet for å skille mellom humanismen til Herder og humanismen til brorskapet. Den sistnevnte var grunnet i Bibelen, og det å vende tilbake til denne var å vende tilbake til middelalderen (Pekař 1995a: 266; Miklík 1995: 705). Jareš påpekte dessuten at Masaryks humanisme hadde ulikt innhold i *Det tsjekkiske spørsmål* (brorskap, demokrati og likhet) og *Jan Hus* (en religiøs humanisme) (Jareš 1995: 425-26).

En annen innvending var at *obrození* var knyttet til opplysningsideer og ideene fra den franske revolusjon, og slett ikke hadde noe med brorskapet å gjøre (Kaizl 1995: 51). Masaryk gjentok sitt poeng fra *Det tsjekkiske spørsmål* om at både opplysningstida og den franske revolusjon fulgte naturlig av reformasjonen. Jan Herben mente dessuten at koblingen mellom oppvåkningen og husismen var logisk og kunne fastslås *a priori*: Valget stod mellom å vende tilbake til reformasjonen, som hadde gitt nasjonen lykke og ære, eller å knytte framtida til motreformasjonen, og dermed til dem som hadde prøvd å “myrde nasjonen” (!) (Herben 1995: 176-77, 198; Masaryk 1995c: 576-77). Kommunisten Nejedlý understreket imidlertid det distinkt verdslige i *obrození*, og hevdet at frihet var den sentrale ideen – frigjøring fra materiell og tankemessig undertrykking. Han så den nasjonale oppvåkningen som en overskridelse av den religiøse meningen med tsjekkisk historie (Nejedlý 1995: 353-54, 356).

Endelig ble koblingen mellom det tsjekkiske brorskapet og den nasjonale oppvåkningen avvist med utgangspunkt i kildene. Pekař påviste at Dobrovský var opptatt av Jan Hus’ innvirkning på utviklingen av det tsjekkiske språket, og ikke innholdet i tekstene hans. Tvert imot var han kritisk til husittene, og nevnte overhodet ikke det tsjekkiske brorskapet. Det var først i 1840-årene at den antikatolske arven ble allment anerkjent, påpekte Pekař. Han konkluderte med at Masaryks ledende tanke var en kunstig konstruksjon, uten støtte i realitetene, og at Masaryk erstattet *en* falsk og romantisk ideologi (håndskriftene) med en *annen*, like falsk og romantisk ideologi (Pekař 1995a: 269-74, 294).

Masaryks svar var at Dobrovský arbeidet i den tsjekkiske reformasjonens ånd, selv om han ikke selv var klar over det. Begrunnelsen han gav var at Dobrovský var frimurer. Masaryk hevdet at kjernen i frimureriet var toleranse og humanitet. Han hevdet også at siden opplysningstida og særlig frimureriet var imot den habsburgske motreformasjonen, innebar det at selv om det ikke var mange som var eksplisitt for den tsjekkiske reformasjonen, var de det indirekte. Her var det snakk om historiske lover, ifølge Masaryk (1995b: 308, 1995c: 579).

Etter hvert ble debatten utvidet til å gjelde følgene av slaget på Lipany i 1434. Masaryk (og Palacký) så slaget på Lipany som et tap for det tsjekkiske demokratiet. Dette tok Pekař avstand fra: Husittene stod for likhet foran Gud, ikke i samfunnet. Det var ikke noe demokrati i moderne forstand, og Palackýs påstand om at Tábor stod for oppheving av alle forskjeller mellom stendene, var usann. Det som fantes av demokratiske ideer, ble ikke forsøkt satt ut i livet. At taborittene tapte slaget ved Lipany, var derfor en fordel ettersom det la grunnlaget for religiøst kompromiss og fred, hevdet Pekař (1995b: 520-25, 545). Slavík hevdet på sin side at selv om de demokratiske idealer ikke ble realisert i Tábor, så prøvde de, altså var det demokratisk, og da kunne ikke utfallet av slaget på Lipany ses som en fordel (Slavík 1995a: 635).

Konklusjon

Innledningsvis reiste jeg spørsmålet om hvordan det kunne ha seg at en så tiljublet person som Masaryk hadde så lite faktisk gjennomslag for sine tanker om det nasjonale spørsmål i det faghistoriske miljøet i sin egen samtid. Mitt svar er følgende: Masaryk prøvde å begrunne et normativt ideal vitenskapelig på et tidspunkt da koblingen mellom det nasjonale prosjektet og vitenskapen var i ferd med å gå i oppløsning. Skriftene hans støtte an mot de gjeldende normene for vitenskapelighet innenfor historiefaget. Selve tanken om at historien skulle ha et mål eller en mening, var en romantisk forestilling som tida hadde løpt fra da Masaryk skrev

Det tsjekkiske spørsmål, og som i hvert fall var avlegs da debatten tok av 15 år seinere. Framgangsmåten hans tilfredsstilte dessuten verken kravene til kildekritisk metode eller det positivistiske kravet om å utelate fra tolkningen alt som ikke kunne knyttes direkte til skriftlige kilder.

I mellomkrigstida endret det vitenskapsfilosofiske klimaet seg igjen, men ikke i favør av Masaryks sammenblanding av det normative og det empiriske. Tvert imot innførte de logiske positivistene et skille mellom moral og ideologi på den ene siden og vitenskap på den andre. Samtidig hadde både troen på deterministiske lover og på ideer som drivkrefter i historien fått seg en alvorlig knekk. Det som står igjen etter Masaryk, er derfor et ideal som ikke trenger noen vitenskapelig begrunnelse: å leve moralsk og alltid stå mot det onde.

At Masaryks romantiske og moralistiske tolkning av tsjekkisk historie ikke slo igjennom, er også en illustrasjon av Miroslav Hrochs poeng om at i det øyeblikk prinsippet om historisk sannhet vinner innpass, må nasjonalhistorien ta hensyn til visse grunnleggende prinsipper for kritisk vitenskapelighet. Dette setter klare grenser for omtolking av historien (Hroch 1998: 225). Masaryks historieteori holdt rett og slett ikke, målt opp mot de gjeldende vitenskapsidealene.

Noter

1. Denne artikkelen er en bearbejdet versjon av den selvvalgte prøveforelesningen for dr. polit.-graden ved Universitetet i Oslo sommeren 1999. Takk til Pål Kolstø, Pål Veiden og Anne Julie Semb for nyttige kommentarer til denne og tidligere versjoner.
2. Masaryks gjennomslag i skolebøker og historiebøker beregnet for allmennheten var nok større (se f. eks. Bakke 1999: kap. 9).
3. Det har vært en viss diskusjon om foreldrenes nasjonalitet. Masaryks far var slovak fra slovakisk side av grensen, mens hans mor kom fra en opprinnelig tsjekkisk familie, men var oppvokst i et tyskspråklig miljø. Se Polák (1995) og Marzik (1970).
4. For utdrag av de fleste av Masaryks store taler i den østerrikske riksdagen 1891-93 og 1907-14, se Kovtun (1991). Se også Skilling (1994) om Masaryks politiske engasjement. Hjemmesiden til Masarykinstituttet i Praha kan anbefales for de spesielt interesserte i Masarykforskningen (www.msu.cas.cz).
5. Det er nok få som vil kalle Masaryk realist i dagens betydning av ordet. Den realismen det er snakk om, var en litteraturretning midt på 1800-tallet som stod i motsetning til romantikken. Realismen stod for kunst for kunstens egen skyld, med vekt på håndverket og en upartisk, objektiv tilnærming (se f.eks. Stromberg 1994: 133).
6. Se også Masaryk (1995d: 758), der han insisterer på at meningen med historien må være vitenskapelig. Forskjellen mellom historiefilosofi og konkret historie var for Masaryk et skille mellom bestemte historiske hendelser og meningen med dem.
7. Før dette hadde det bare kommet én reaksjon på Masaryks historiefilosofi – fra Josef Kaizl, en partikollega i Riksrådet, samme året som *Det tsjekkiske spørsmål* kom ut (se Kaizl 1995: 149 ff).

Litteratur

- Bakke, Elisabeth (1999) *Doomed to failure? The Czechoslovak nation project and the Slovak autonomist reaction 1918-1938*. Oslo: Series of dissertations submitted to the Department of Political Science, Faculty of Social Sciences, University of Oslo, No. 11/99.
- Čapek, Karel (1948) *Samtaler med Masaryk*. Oslo: Tanum.
- Čapek, Karel (1990) *Hovory s T. G. Masarykem*. Spisy XX. Praha: Československý spisovatel.
- Havelka, Miloš (red.) (1995) *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*. Praha: Torst.
- Herben, Jan ([1912] 1995) Masarykova sekta a Gollova škola. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Hroch, Miroslav (1998) Europeisk nasjonalhistorie. I Øystein Sørensen (red.) *Jakten på det norske*. Oslo: Ad notam, Gyldendal.
- Jareš, Jiří ([1922] 1995) Je otázka česká otázkou náboženskou? I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Kaizl, Josef ([1895] 1995) České myšlenky. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Kovtun, George J. (red.) (1990) *The spirit of Thomas G. Masaryk 1850-1937*. London: Macmillan.
- Kovtun, Jiří (1991) *Slovo má poslanec Masaryk*. Praha: Edice Orientace.
- Krofta, Kamil ([1912] 1995) Masaryk, Goll a české dějepisectví. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Krofta, Kamil (1934) *A short history of Czechoslovakia*. New York: Robert McBride & Company.
- Kučera, Martin (1995) *Pekař proti Masarykovi*. Praha: Ústav T.G. Masaryka.
- Kutnar, František & Jaroslav Marek (1997) *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- Lübcke, Poul (red.) (1993) *Filosofleksikon*. Oslo: Forsythia.
- Marzik, Thomas D. (1970) Masaryk's national background. I Brock, Peter & H. Gordon Skilling (red.) *The Czech renaissance of the nineteenth century*. Toronto: University of Toronto Press.
- Masaryk, Tomáš G. (1924) *Česká otázka* [1895], *O naší nynější krizi* [1895] og *Jan Hus – Naše obrození a naše reformace* [1896] Knihy pro každého, ročník III, sv. 1-2. Praha: Státní nakladatelství.
- Masaryk, Tomáš G. ([1895] 1990a) *Česká otázka. Naše nynější krize*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Masaryk, Tomáš G. (1990b) *Ideály humanitní* [1901], *Problém malého národa* [1905] og *Demokratism v politice* [1912]. Praha: Melantrich.
- Masaryk, Tomáš G. ([1896] 1995a) Dr. Josef Kaizl – České myšlenky. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Masaryk, Tomáš G. ([1912] 1995b) Ke sporu o smysl českých dějin. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Masaryk, Tomáš G. ([1929] 1995c) Masarykova česká filosofie. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Masaryk, Tomáš G. ([1932] 1995d) O periodizaci českých dějin. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Masaryk, Tomáš G. (1996) *Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení*. Praha: Ústav T. G. Masaryka.
- Miklík, Konstantin ([1931] 1995) Masaryk a Pekař o smyslu českých dějin. I Miloš Havelka

- (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Mosse, George L. (1988) *The Culture of Western Europe*. Boulder & London: Westview Press.
- Nejedlý, Zdeněk ([1913] 1995) Spor o smysl českých dějin. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Pekař, Josef ([1912] 1995a) Masarykova česká filosofie. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Pekař, Josef ([1929] 1995b) Smysl českých dějin (O nový názor na české dějiny). I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Pekař, Josef ([1931] 1995c) O periodizaci českých dějin. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Polák, Stanislav (1995) *Masarykovi rodiče a antisemitský mýtus*. Praha: Ústav T. G. Masaryka.
- Randall, John Herman jr. (1976) *The making of the modern mind*. New York: Columbia University Press.
- Skilling, H. Gordon (1994) *T. G. Masaryk: Against the current, 1882-1914*. Oxford: Macmillan & St Antony's College.
- Slavík, Jan ([1931] 1995a) Dějiny a přítomnost (Věra v Rakousko a věda historická). I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Slavík, Jan ([1932] 1995b) Básnická perioda českého dějepisectví. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.
- Stromberg, Ronald N. (1994) *European intellectual history since 1789*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Szporluk, Roman (1981) *The political thought of T. G. Masaryk*. Boulder & New York: East European Monographs & Columbia University Press.
- Vančura, Jindřich ([1911] 1995) Čím se Masaryk zavděčil českému dějepisu. I Miloš Havelka (red.) *Spor o smysl českých dějin*. Praha: Torst.